

Η εθνική ιδέα στο έργο του Νίκου Σβορώνου*

Άλκης Ρήγος**

Ήταν και τότε καλοκαιριάτικη η Λευκάδα θαρρώ, που αρκετοί από μας είχαμε θρεθεί σε τούτον τον φιλόξενο χώρο σε ένα άλλο Συνέδριο, πριν τέσσερα πέντε χρόνια με τον Νίκο Σβορώνο, ζωντανό κριτή ανάμεσα μας¹.

Και να τώρα ξανά εδώ, χωρίς εκείνον πια, κι' όμως για κείνον και το έργο του, σε τούτο το Συνέδριο, που οργάνωσαν στην ιδιαίτερή του πατρίδα το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λευκάδας.

Να προσπαθείς να προσεγγίσεις και να αναδείξεις μια βασική συνιστώσα που σαν κόκκινη κλωστή διατρέχει και συνεχίζει το όλο έργο του: την εθνική πολιτισμική συνέχεια και ιδιαιτερότητα, ενός πανάρχαιου λαού όπως ο ελληνικός, του οποίου γεννήματα και θρέμματα είμαστε όλοι μας, μέσα στο χώρο και τον χρόνο από το απώτατο χτες ως το σήμερα.

Πρόκειται για μια σκέψη-βίωμα, ενός μαρξιστή ιστορικού, η οποία –κι αυτή είναι η υπόθεση εργασίας που καταθέτουμε σ' αυτό το συνέδριο προς εμπέδωση ή αναίρεση– για μεν την εποχή κατάκτησης της², αλλά και κυρίως για τον χρόνο αποκρυστάλλωσης και διατύπωσης της³, ενέχει σαφώς πρωτοποριακό χαρακτήρα.

* Πρόκειται για εισήγηση σε συνέδριο αφιερωμένο στη μνήμη και στο έργο του Ν. Σβορώνου, που οργάνωσε το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών και το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λευκάδας, στη Λευκάδα από τις 23 έως τις 26 Μαΐου 1990.

** Λέκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Χαρακτήρα που δημιουργεί τομή, στην κυρίαρχη μέχρι τότε ανάγνωση και χρήση της μαρξιστικής μεθοδολογίας. Χρήση η οποία σε μεγάλο βαθμό παραμένει κυρίαρχη ακόμη και στις μέρες μας και πάνω στην οποία εδραιώνεται άλλωστε και όλη η πρόσφατη επιστημονικοφανής... «απόρριψη» της μαρξιστικής μεθοδολογίας.

Επιπρόσθετα πρόκειται για μια σκέψη που στις μέρες μας ειδικά αποκτά μια έντονη επικαιρότητα. Μια που ζούμε –κι όλοι το συναισθανόμαστε αυτό– σε μια περίοδο που οι εθνικές ιδιαιτερότητες σε πλανητικό επίπεδο –και όχι μόνο στον καταρρέοντα ανατολικό συνασπισμό⁴– προβάλλουν επιτακτικά στην πολιτική σκηνή⁵, απαιτώντας την ανάδειξη τους σε αυτόνομα συλλογικά υποκείμενα⁶. Αν θέλετε στα πληρέστερα και ανθεκτικότερα συλλογικά υποκείμενα της ανθρώπινης ιστορίας μέσα στο χρόνο και τον χώρο. Διαψεύδοντας τις κυρίαρχες μεταπολεμικές ιδεολογίες αστών και μαρξιστών διανοουμένων που θέλανε να θεωρούν τα έθνη ως παρωχημένες κοινωνικές ολοκληρώσεις ή ιδεολογικά νεφελώματα, ενός απώτερου χτες, τα όποια έτειναν στο μαρασμό μέσα από τη Διεθνοποίηση της Αγοράς ή του Παγκόσμιου προλεταριάτου. Αποδεικνύοντας ως συλλογικά ιστορικά υποκείμενα τα έθνη, την ανθεκτικότητα των αρχαϊκών τους καταβολών.

Και εδώ να μου επιτρέψετε μια αναγκαία παρένθεση δύο παρατηρήσεων που μας θύμισε άλλωστε και ο Νίκος Σβορώνος στην τελευταία εκείνη συνέντευξή του, εφ' όλης της ύλης στα «Σύγχρονα Θέματα»⁷. Δύο παρατηρήσεων χωρίς τις οποίες η κατανόηση της έννοιας της εθνότητας και η απεμπλοκή της από τη μονοδιάστατη εξάρτησή της από την αστική τάξη και το εθνικό κράτος που αυτή δημιούργησε είναι αδύνατη.

Παρατήρηση πρώτη:

Η ανάγκη υπέρβασης της ανιστόρητης ταύτισης της γέννησης της εθνότητας ως πολιτιστικής ενότητας, από τη γέννηση του πολιτικού αιτήματος για δημιουργία εθνικού κράτους.

Η πρώτη –η πολιτιστική εθνική ενότητα– αποτελεί γέννημα της μετάβασης των κοινωνιών των γενών σε φυλετικές κοινωνίες. Η δε πρωταρχή της ανάγεται στην περίοδο του μεγάλου εκείνου περάσματος από τις αταξικές στις ταξικά διαφοροποιημένες κοινωνικές ολότητες⁸.

Ενώ η δεύτερη –το αίτημα για συγκρότηση εθνικού κράτους– αίτημα πολιτικό της ανερχόμενης αστικής τάξης των Μέσων Χρόνων ανάγεται στην περίοδο μετάβασης από την φεουδαρχία στην αστική κοινωνική οργάνωση⁹.

Και εδώ ακριβώς εντάσσεται η δεύτερη αναγκαία παρατήρηση την οποία επίσης πολλές φορές ξεχνάμε.

Από την φεουδαρχία δεν περνάμε στον καπιταλισμό. «Για τ' όνομα του Θεού» –μας θυμίζει ο Σβορώνος στη συνέντευξη που προαναφέραμε– «Ένα πράγμα που ακόμα και τώρα με εκνευρίζει είναι η διαρκής σύγχυση –και σε πολλούς αξιόλογους ανθρώπους– που γίνεται μεταξύ της ύπαρξης αστικής τάξης και του καπιταλισμού! Άλλο το ένα, άλλο το άλλο. Πρέπει να αναπτυχθεί αστική τάξη για να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός. Υπάρχει αστική τάξη μη-καπιταλιστική»¹⁰.

Και είναι προφανώς μη-καπιταλιστική η αστική τάξη τόσο στα πλαίσια γένεσής της μέσα στην φεουδαρχική μεσαιωνική κοινωνική πραγματικότητα, όσο και μετά την υπέρβαση του φεουδαλικού Τρόπου Παραγωγής. Υπέρβαση που δεν οδηγεί βέβαια στην κυριαρχία του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής, αλλά στον Απλό Εμπορευματικό Τρόπο Παραγωγής. Στη δημιουργία, μέσω της ενεργής ταξικής συνείδησης της ανερχόμενης αστικής τάξης των όρων και των συμμαχιών, για τις απαραίτητες λειτουργίες εθνικής αγοράς. Η οποία θα οδηγήσει στη φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου με όργανο στην πολιτική σφαίρα το απολυταρχικό κράτος¹¹. Το πρώτο δηλαδή κράτος (etat) με τη σύγχρονη έννοια της πολιτικής θεωρίας. Καθώς και στο ιδεολογικό αίτημα της μετατροπής αυτού του κράτους σε έθνος, σε εθνικό κράτος. Αίτημα μάλιστα που ειδικά για τις πρώτες ευρωπαϊκές κρατικές οντότητες, πέρασε μεγάλος χρόνος μέχρι να πραγματοποιηθεί και μάλιστα ουδέποτε σε απόλυτη μορφή. Γεγονός που μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι είναι αυτό τούτο το κράτος ο δημιουργός της όποιας εθνικής συνείδησης έχουν κατακτήσει¹². Σε αντίθεση με τις εθνικο-απελευθερωτικές διεργασίες του 19ου και του 20ου αιώνα μίας σειράς υπόδουλων ή διαμοιρασμένων λαών που έχοντας αποκτήσει την εθνική τους συνείδηση και ιδιαιτερότητα αγωνίστηκαν και όχι πάντα με επικεφαλής την αστική τους τάξη για την δημιουργία της κρατικής υπόστασης¹³.

Οι παραπάνω ιστορικές διαπιστώσεις μας επιτρέπουν να υπερβούμε τα λογικά αδιέξοδα για το έθνος και το εθνικό ζήτημα στα οποία οδηγήθηκε ένας ορισμένος παραδοσιακός μαρξισμός, όπως αναφέρει και ο Νίκος Πουλαντζάς, ένας από τους ελάχιστους θεωρητικούς του μαρξισμού, που ασχολήθηκε θετικά επίσης με το πρόβλημα έθνος¹⁴. Και προφανώς δεν είναι τυχαίο ότι υπήρξε και αυτός όπως και ο Νίκος Σβορώνος γόνος τούτης της ιστορικής εθνότητας, όπως και όλοι μας. Αλλά αυτό είναι μία άλλη ιστορία.

Ας επανέλθουμε λοιπόν στον παραδοσιακό μαρξισμό που πριν αναφέραμε και ο οποίος με την μονιστική αναγωγή, των πάντων σε μία οικονομίστικη σύλληψη της πάλης των τάξεων ως κινούσας την όλη ιστορική εξέλιξη, δεν επέτρεψε, την ύπαρξη μιας μαρξιστικής θεωρίας για το έθνος. Παρ' όλο που «οι κλασικοί του μαρξισμού αν και τονίζουν πάντοτε τις σχέσεις μεταξύ έθνους και κοινωνικών τάξεων» –θυμίζει ο Πουλαντζάς– «παραδέχονται καθαρά και ξάστερα ότι το έθνος εξακολουθεί να υπάρχει ακόμα και μετά το μαρξισμό του κράτους, στην αταξική κοινωνία... παραδέχονται δηλαδή την υπερϊστορική του αναλλοιότητα»¹⁵. Και η συνέχιση της ανάπτυξης του Πουλαντζά γι' αυτό το «κάτι» –όπως γράφει– «που δηλώνεται με τον όρο έθνος και το οποίο αποτελεί μια ιδιαίτερη ενότητα αναπαραγωγής του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων πολύ πριν από τον καπιταλισμό»¹⁶, έρχεται τριάντα σχεδόν χρόνια μετά τη δουλειά του Σβορώνου να ταυτιστεί στο θεωρητικό επίπεδο, με τη δική του, στο τελευταίο του βιβλίο για το Κράτος, την Εξουσία και τον Σοσιαλισμό. Αποτελώντας ακόμη και τότε τέλη της δεκαετίας του 1970, όπως και σήμερα άλλωστε, εξαίρεση στο σύνολο των α-εθνικών αριστερών απόψεων, μαρξιστικής και μη μαρξιστικής κατεύθυνσης.

Ιδιαίτερα ως προς την μαρξιστική βιβλιογραφία, οι όποιες επεξεργασίες περί έθνους, σταματούν θα έλεγα στις προσπάθειες των Αυστρομαρξιστών κυρίως τη δουλειά του Όττο Μπάουερ και στη Ρωσία με τις επεξεργασίες του Λένιν και του Στάλιν.

Επεξεργασίες μοναδικές μεν, ατελείς δε.

Η πρώτη παραμένοντας σκλαβωμένη στα ρεφορμιστικά όρια, ύπαρξης της πολυεθνικής Αυστροουγγρικής αυτοκρατορικής πραγματικότητας μέσα στην οποία άλλωστε ήθελε να εντάξει ως πολιτιστικές όμως και μόνο ιδιαιτερότητες, τα υπάρχοντα σ' αυτή εθνικά σύνολα¹⁷.

Η δεύτερη αρνούμενη την σημαντικότητα του πολιτιστικού παράγοντα που αποτελεί απλά μία «ναντστρόικα» υπερδομή συνδεόμενη με το πολιτικό σύστημα αναγάγει το έθνος με τον Λένιν, στην οικονομικο-κοινωνική σφαίρα και επιχειρεί με τον Στάλιν ένα πλήρη ορισμό του: ως «ιστορικά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων που εμφανίστηκε πάνω στη βάση της κοινότητας στη γλώσσα, στο έδαφος, στην οικονομική ζωή και στην ψυχοσύνθεση που εκδηλώνεται στην κοινότητα της κουλτούρας»¹⁸. Εκτός από τα γενικότερα μεθοδολογικά προβλήματα που κάθε άλλωστε ορισμός των δυναμικών κοινωνικών υποκειμένων εμπεριέχει και μάλιστα όταν σύμφωνα με τον Στάλιν πρέπει να υπάρ-

χουν όλοι οι παραπάνω παράγοντες για να μιλάμε για ύπαρξη μιας εθνότητας εκτός από τις αντιφάσεις που περικλείουν σε μια μαρξιστική ανάλυση, όροι όπως «σταθερή κοινότητα» και σε μια λενινιστική οι εκφράσεις για εθνική ψυχροσύνθεση και κουλτούρα εκτός επίσης από τον απόλυτα δογματικό τρόπο ανάγνωσης που έλαβαν οι σταλινικές επεξεργασίες και για το έθνος, αυτές βρίσκονταν και σε αντίθεση με τη λενινιστική θέση η οποία έθετε για πρώτη φορά ως ζήτημα αρχής για το σοσιαλιστικό κίνημα το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των εθνότητων¹⁹. Αυτοδιάθεσης όμως που παρέμενε κάτω από την διπλή αίρεση, πολιτικά των συμφερόντων του διεθνούς προλεταριάτου και ιστορικά της εμπλοκής που προαναφέραμε, εθνότητας και εθνικού ζητήματος²⁰. Εμπλοκή η οποία αντικειμενικά εξαντλεί το έθνος στα πλαίσια της αστικής τάξης και μόνο, αδυνατώντας να συλλάβει την ιστορική του διαχρονικότητα, κατά συνέπεια και την εμπλοκή του στον αγώνα της εργατικής τάξης για την χειραφέτησή της και προφανώς στις αντιλήψεις της για το όλο εθνικό ζήτημα.

Αν αυτά συμβαίνουν στο θεωρητικό επίπεδο, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε κι' από εδώ άλλωστε κυρίως και ο πρωτοποριακός χαρακτήρας της αντίληψης του Σβορώνου, ότι η άποψη του –περί του ρόλου και της σημασίας του έθνους στη νεοελληνική πραγματικότητα, όταν πρωτοεμφανίζεται έχει να συγκρουσθεί και με μια σταματημένη στη μεσοπολεμική περίοδο φιλολογία για το εθνικό ζήτημα²¹. Άποψη που κυριαρχείται ακόμη από την παπαρηγοπούλια άκριτα ελληνοκεντρική, φυλετική θα έλεγα αντίληψη, η οποία μέσα στο ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο της εποχής, διολισθαίνει προς μια φασίζουσα θεώρηση του έθνους. Ενώ από την άλλη μεριά του λόφου έχει να συγκρουσθεί μ' ένα παλιοντολογικό μαρξιστικό διεθνισμό, κυρίαρχο πια και στο δικό μας κοινωνικό σχηματισμό, ο οποίος έχει ανακόψει «βίαια» μια πρώτη και αυθεντικότερη προσπάθεια ύπαρξης ενός δημιουργικού μαρξιστικού προβληματισμού²², όπως υποστηρίζει και ο Θόδωρος Ζιάκας στο πρόσφατο και αρκετά ενδιαφέρον βιβλίο του για τον Εθνισμό και την Αριστερά²³.

Η σύγκρουση αυτών των δύο τάσεων, φορτίζεται την πρώτη μεταπολεμική περίοδο ακόμη περισσότερο από την καπηλεία του εθνικού ιδανικού που επιχειρεί η νικήτρια του εμφυλίου πολέμου «εθνικοφροσύνη», γεγονός το οποίο ενέτεινε την απαξία του θέματος-έθνος και της συνέχειάς του μέσα στο χρόνο, από την ηττημένη του εμφυλίου μαρξιστική-κομμουνιστική αριστερά.

Αυτή λοιπόν την πρωτοποριακή για την εποχή της και επικαιρική για το σημερινό γίνεσθαι σκέψη που εμπεριέχεται στο έργο

του Νίκου Σβορώνου για το έθνος, επιχειρούμε να αναδείξουμε σ' αυτό το συνέδριο ειδικών για το έργο του και την νεοελληνική κοινωνία.

Θα περίττειε ίσως, ακριβώς γι' αυτό, μια παρουσίαση πιο αναλυτικά, της βασικής αντίληψης του Σβορώνου, για τη δυναμική συνέχεια του Ελληνισμού, τις περιπέτειες της Εθνικής του αυτοσυνείδησης, τους λόγους και τις διεργασίες του αντιστασιακού χαρακτήρα που αυτή αποκτά. Γι' αυτό το τελευταίο στοιχείο εξ' άλλου υπάρχει και ειδική εισήγηση.

Επιτρέψτε μου όμως μια έστω και σχηματική περιγραφή, της πορείας κατάκτησης αυτής της αντίληψης και του περιεχομένου της, όπως εγώ το βιώνω. Μια που άλλωστε ο καθένας μας κρίνει και κρίνεται κυρίως από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται το χτες, μέσα από την προβληματική της εποχής του και του σήμερα. Μια που, «καμμία σύνθεση δεν μπορεί να είναι οριστική. Μια άλλη γενιά που θα έλθει, θα θέσει άλλα προβλήματα»²⁴.

Γι' αυτή λοιπόν την άλλη γενιά που ήρθε κι είναι δίπλα μας, στη δουλειά μας –και εννοώ τους φοιτητές μας– αλλά και για κάποιους από την δική μας τη γενιά που βιάζονται στις μέρες μας, να ξεχάσουν την γενιά του Σβορώνου, κι' όσα η στάση της και η πράξη της συμβολίζει, ετούτη η προσπάθεια ίσως δεν είναι περιττή.

Ο πυρήνας λοιπόν της σκέψης του –περί αδιάκοπης δυναμικής συνέχειας του Ελληνισμού από την αρχαιότητα, όχι βέβαια ως φυλετικά καθαρού και υπερούσιου λαού, αλλά ως ξεκάθαρης πολιτιστικής ιδιαιτερότητας και συνεχούς παρουσίας ενός ιστορικού λαού, ανάμεσα σε πολλούς άλλους και μέσα σε πολυεθνικές αυτοκρατορίες –χτίστηκε μέσα στην αντιστασιακή του δράση με τον ΕΛΑΣ του βουνού, στα χρόνια της τριπλής κατοχής και παράλληλα της λαϊκο-απελευθερωτικής αντίστασης που συντελούνταν για πρώτη φορά με τέτοια ένταση στους κόλπους της ίδιας της νεοελληνικής κοινωνίας και όχι του κράτους²⁵. Κι' αυτό δεν είναι προφανώς τυχαίο, άλλωστε «τίποτε στη δουλειά μου δεν είναι τυχαίο, καμμία περίπτωση τυχαίου ευρήματος»²⁶. Κοντραρίστηκε με το Νίκο Ζαχαριάδη και την κυρίαρχη κομματική αντίληψη του Κ.Κ.Ε. στα 1945²⁷. Πρωτοεμφανίζεται μέσα από τις γραμμές της *Histoire de la Grece moderne* στο Παρίσι στα 1953²⁸.

Και τελικά αποτυπώνεται αδρά, στο αγαπημένο δοκίμιό του «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική Ιστορία» στο τρίτο τεύχος της «Επιθεώρησης Τέχνης» δύο χρόνια αργότερα³⁰. Σ' αυτό το προδρομικό περιοδικό της απαίτησης για ύπαρξη μιας ανανεωτικής αριστεράς βασισμένης στη δημιουργική ανάπτυξη

της μαρξιστικής ανάλυσης, ο Σβορώνος θεωρεί χρέος του να τονίσει: «Οι γνωστές λοιπόν βασικές αρχές: ότι η υλική ζωή της κοινωνίας είναι και η πρώτη αιτία της ιστορικής πορείας, ότι η βαθύτερη αιτία των κοινωνικών αλλαγών πρέπει να ζητηθεί στις παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις, ότι η πνευματική ζωή και η ιδεολογία μιας εποχής εξαρτάται από τη σύνθεση και τη δυναμική της κοινωνίας της εποχής αυτής, που αποτελείται από τάξεις ανταγωνιστικές και, ότι η πάλη των κοινωνικών τάξεων αποτελεί το κέντρο και τη γενεσιουργό αιτία των ιστορικών εξελίξεων—όλες αυτές οι βασικές αρχές νομίζουμε ότι αποτελούν τη βάση για μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, όπως και στην ιστορία κάθε λαού και κάθε περιόδου.

Κι εδώ ακριβώς φτάνουμε στην καρδιά του προβλήματος που μας απασχολεί. Αν οι παραπάνω αρχές ισχύουν για κάθε εποχή και κάθε λαό, θα πρέπει να 'χουν σε κάθε λαό ειδική εφαρμογή, γιατί αλλιώς η μηχανική εφαρμογή τους θα 'δινε σαν αποτέλεσμα μια σχηματική και μονότονη εικόνα απελπιστικά σχηματικών επαναλήψεων, που προδίδει την ανυπότακτη ποικιλία του αντικειμενικού κόσμου»³¹.

Για να συνεχίσει αμέσως μετά—όπως τόνισε και προηγουμένως ο συνάδελφος Παναγιώτης Νούτσος— με την επισήμανση «ότι το παιχνίδι των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην «υλική βάση» (οικονομία-παραγωγικές δυνάμεις-παραγωγικές σχέσεις) και στο «υπεροικοδόμημα» (ιδεολογία-πνευματικές δυνάμεις)» έχει ιστορικό βάθος αιώνων μέσα στους οποίους «έχουν κρυσταλλωθεί καταστάσεις, που παρουσιάζουν αντιμέτωπα και πολλές φορές παράλληλα και με ίση δύναμη επιρροής στην ιστορική εξέλιξη πλέγματα παραγόντων, που ανήκουν σε κατηγορίες, που η θεωρία τις παρουσιάζει υπάλληλες.

Αν η παρατήρηση αυτή ισχύει για την ιστορία κάθε λαού, πολύ περισσότερο ισχύει για την ιστορία του νέου ελληνοισμού γιατί εδώ πρόκειται για ένα λαό που έχει διατρέξει τρισχιλιετή ιστορική πορεία κι έζησε μια ιστορική ύπαρξη τέτοιας έντασης ώστε ν' αναγνωρίζεται απ' όλους τους ιστορικούς, σε όποια σχολή κι αν ανήκουν, ότι μαζί με τους Εβραίους (ίσως και κάνα δυό άλλους λαούς) σφράγισε ανεξίτηλα την ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος. Το γεγονός αυτό είχε και έχει βαριές συνέπειες στη διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης». Και να θέσει στη συνέχεια της ανάλυσής του «το πρώτο και το βασικό πρόβλημα της νεοελληνικής ιστορίας», το πρόβλημα της συνέχειας του ελληνοισμού που αν στον ιστορικό τίθεται το καθήκον να διερευνηθεί και να ανασυγκροτήσει τις τρεις του ενότητες—αρχαίος, με-

σαιωνικός, νέος– δεν θα πρέπει να λησμονεί ότι «πριν διατυπωθεί σαν πρόβλημα είχε ήδη αρχίσει να γίνεται περιεχόμενο συνείδησης ενός λαού, που οι ιστορικές συνθήκες τον έσπρωχναν όλο και περισσότερο να ξεχωριστεί από την πλατιά υπερεθνική ενότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και να πάρει ολοένα και πιο βαθιά συνείδηση της ιδιαίτερης ενότητας που αποτελεί και να συγκροτηθεί σε έθνος»³².

Και τούτο το βίωμα, ως κεντρικός μύθος συνέχει το όλο από τότε έργο του για τη Νεοελληνική Ιστορία, εξελίσσεται στα προλεγόμενα που γράφει ειδικά για την ελληνική έκδοση της «Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας». Όπου και συνοψίζει με 'κείνη την ανεπανάληπτη παιδευτική του ικανότητα τις «κατευθυντήριες γραμμές» που συνέχουν αυτή την πολιτιστική μας συνέχεια μέσα στην οποία ο νεότερος ελληνισμός «αρχίζει να παίρνει βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του σαν ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτιστικής οντότητας» με κυρίαρχη την «αντιστασιακή διάσταση» αυτής της ιδιαιτερότητας³³.

Βαθαίνει ακόμη περισσότερο στην ομιλία του στο Αθήναιο Πανεπιστήμιο με την ευκαιρία της ανακήρυξής του σε επίτιμο Διδάκτορα στα 1976, με θέμα «Η Ελληνική Ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία»³⁴, καθώς και στην «Ιστορία του Ελληνισμού από την ρωμαϊκή μέχρι την φραγκική κατάκτηση»³⁵. Εμπεριέχεται επίσης στο εναρκτήριο μάθημά του στην Πάντειο στα 1975³⁶, σε διάλεξή του στο Πνευματικό κέντρο του Δήμου Αθηναίων για την «Ιδεολογία και την πολιτική πράξη»³⁷, στην εισήγησή του για την «Έννοια του λαού στην Ελληνική Ταυτότητα»³⁹ και με ενδιαφέρουσες νύξεις στις δουλειές του για το Δημοτικό τραγούδι⁴⁰.

Τέλος αναλύεται διεξοδικά στις δύο συνεντεύξεις που έδωσε όλες κι' όλες στα ελληνικά, παλιότερα στο περιοδικό «Διαβάζω»⁴¹ και τελευταία στα «Σύγχρονα Θέματα»⁴².

Σ' αυτή την τελευταία μάλιστα, έχει αν θέλετε, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος που οι φίλοι και οι συνάδελφοι που πήραν την συνέντευξη έρχονται και επανέρχονται, στο κεντρικό αυτό θέμα, διατηρώντας τις επιφυλάξεις της πλειονότητας των νεοελλήνων προοδευτικών διανοουμένων περί της ύπαρξης κάποιων ιδιαίτερων εθνικών χαρακτηριστικών, καθώς και ο τρόπος που ο Σβορώνος αντιστέκεται στην κυριολεξία, αναλύοντας ξανά και ξανά την βασική του ιδέα, τονίζοντας:

«Φυσικά και αποδέχομαι την κάποια πολιτισμική συνέχεια του Ελληνισμού... Σε ορισμένα σημεία σαφώς και υπάρχει αυτή η συνέχεια. Το ξέρετε και το ξέρουμε όλοι. Θεωρώ τη συνέχεια αυτή, ως ένα δυναμικό φαινόμενο με διαφορετικές φάσεις. Δεν πι-

στεύω βέβαια στη φυλετική συνέχεια. Δεν κάνω ζωολογία, κάνω ιστορία. Δεν ξέρω, τι είναι ανθρωπολογικά η Ελληνική φυλή, ή ο ελληνικός λαός, ή το ελληνικό έθνος, είναι ανακατεμένα όπως συμβαίνει με όλους τους ιστορικούς λαούς του κόσμου. Για το ότι υπάρχει όμως από παλιά πολύ παλιά, ένας ελληνικός λαός που έχει συνείδηση της ενότητάς του και της διαφοράς από τους άλλους λαούς και έχει συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του και της πολιτισμικής του συνέχειας, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία»⁴³.

Ενώ παράλληλα εξηγεί, με κείνον τον απλό μα ουδέποτε απλοποιητικό του λόγο, γιατί αυτή του η σκέψη, δεν αίρει τη σημαντική της πάλης των τάξεων, αντίθετα την εμπεδώνει και την διευρύνει. Ανατρέπει ίσως μια «οικοδομική» –επιτρέψτε μου τον νεολογισμό– αντίληψη της σχέσης βάσης και εποικοδομήματος, αντικαθιστώντας την όμως με την πολύ πιο μαρξιστική σύλληψη της αλληλεπίδρασης όλων των κοινωνικών παραγόντων και τη συγκεκριμένη μορφή, που αυτή παίρνει κατά τόπο και εποχή, συναρθρώνοντας κάθε ιστορική στιγμή, όλους τους παράγοντες πρωτογενείς και δευτερογενείς.

Γύρω από τις περιπέτειες αυτής της εθνικής μας ταυτότητας και ιδιαίτερα στην αντιστασιακή της διάσταση –που κι' αυτή πάντως δεν την βλέπει ως μοναδικό φαινόμενο του ελληνισμού⁴⁴– έρχεται και επανέρχεται τα τελευταία χρόνια της ζωής του και στις κατ' ιδίαν συζητήσεις του και με μια δουλειά που ετοιμάζε ακριβώς για τις περιπέτειες της εθνικής μας συνείδησης⁴⁵, που προφανώς περιμένει –όπως και τόσες ακόμη– ανάμεσα στα ανέκδοτα χειρόγρατά του, τον μελετητή και τον εκδότη του αύριο.

Είχε άλλωστε πάντα μια βιωματική αντίληψη της ιστορίας του έθνους μας, ως παρελθόν, παρόν και ταυτόχρονα μέλλον, από τότε που μαθητής στο κλίμα της Λευκάδας της εποχής που μας ανέλυσε ο κ. Κοντομίχης, έκλαιγε για τον τελευταίο χρησμό της Πυθίας, μπροστά στην αδιαφορία των πολλών, για τα εθνικά μας θέματα και μια τάση «ελληνοκεντρισμού και απομονωτισμού»⁴⁶ ή κάποιων ελληνοορθόδοξων περιπλανήσεων στο κενό, μιας όπως έλεγε «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας»⁴⁷ ως απάντηση στη τάση κυριαρχίας μιας επιστημονικοφανούς ουδετεροποίησής της και μάλιστα σε μια εποχή που διέβλεπε ότι η ανθρωπότητα προχωρούσε προς τη «δημιουργία ενός ισοπεδωτικού γραμμικού «πολιτισμού», με μια σειρά συνταγές για γενική εφαρμογή»⁴⁸.

Απέναντι σ' αυτό το φάντασμα όρθωνε την ελπίδα ενός οικουμενικού πολιτισμού στον οποίο η ενεργητική συμβολή ενός λαού-έθνος όπως ο δικός μας με μακρά ιστορία μπορεί να συμβάλει ενεργητικά στην πολυφωνία και γονιμότητά του⁴⁹.

Κι' αυτή η βιωματική εθνική συνείδηση με την έντονη αντιστασιακή της διάσταση, γέννημα κυρίως των ελπίδων του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του Ε.Α.Μ. σ' ένα ολόκληρο λαό που για πρώτη και μοναδική φορά από τον καιρό του πολέμου της Ανεξαρτησίας του, ένωσε ως κοινωνία πολιτών, κύριος της μοίρας του, πιστεύω ότι αποκτά για όλους μας, μια πολλαπλά επιπρόσθετη επικαιρότητα σήμερα για μια ακόμη φορά. Και ως προς την αντιμετώπιση της προσπάθειας εσωτερικής διάσπασης κάθε εναπομείνας έννοιας συλλογικότητας και σεβασμού της διαφορετικότητας. Και ως προς την αντιμετώπιση των υπαρκτών κινδύνων που υφίσταται ο ελληνισμός από τη Κύπρο μέχρι την Θράκη, καθώς επίσης και των προβλημάτων που απορρέουν από την λειτουργική ένταξή μας ως ιδιαίτερης πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας στις προσπάθειες για την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και δεν εννοώ εδώ βέβαια μόνο τις οικονομικές επιπτώσεις της ενιαίας αγοράς του 1992, αλλά κυρίως τις ευρύτερες ιδεολογικοπολιτικές ανακατατάξεις που συντελούνται ραγδαία σ' όλο τον Ευρωπαϊκό χώρο.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για το Γ. Συνέδριο Επτανησιακού Πολιτισμού που οργανώθηκε από την Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών από τις 3 ως τις 7 Σεπτεμβρίου 1986 στην Λευκάδα και του οποίου τα συμπεράσματα είχε συνοψίσει ο Νίκος Σβορώνος βλ. εφημ. «Αυγή» φ. 14-9-86 σελ. 21. Στο συνέδριο είχαμε συμμετάσχει με εισήγηση που είχε τίτλο «Οι Επτανήσιοι αστοί ως φορείς ριζοσπαστικών πολιτικών συνειδησεων και δημιουργοί των πρώτων κομματικών κινήσεων αρχών στο Ελλαδικό κράτος μετά την Ένωση».

2. Στα χρόνια του Εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα της κατοχής 1941-1944.

3. Στα 1953-1955.

4. Φαινόμενα εθνικών ακόμη και εθνικιστικών αφυπνίσεων παρουσιάζονται και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι επιχορηγήσεις προγραμμάτων έρευνας για το εθνικό φαινόμενο έχουν αυξηθεί κατακόρυφα στις σχολές Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών των Η.Π.Α., οι οποίες φοβούνται ιδιαίτερα την εξάπλωση του φαινομένου ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ομάδες που τις συναποτελούν. Ενώ παράλληλα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ένας νέος επιστημονικός τομέας εμφανίζεται ως ξεχωριστός κλάδος της κοινωνιολογίας αλλά και της πολιτικής επιστήμης, της πολιτικής ανθρωπολογίας της ιστορίας και των διεθνών σχέσεων, η κοινωνιολογία του Εθνισμού, βλ. Smith D.A.: «Nationalism and classical social theory», *British journal of sociology*, March 1983.

5. Για την έννοια της πολιτικής σκηνης ως του «τόπου όπου μπορούμε να επισημάνουμε μια σειρά μεταθέσεων, ανάμεσα στα πολιτικά συμφέροντα και τα κόμματα που εκπροσωπούν τις τάξεις από την άλλη» βλ. Πουλαντζάς Ν. Πολιτική Εξουσία και κοινωνικές τάξεις. Μετ. Κ. Φιλίνη, «Θεμέλιο» τόμ. 2, Αθήνα 1975 τόμ. Β σελ. 100.

6. Βλ. Ζιάκας Θ., *Εθνισμός και Αριστερά*, Πελεκάνος, Θεσσαλονίκη, 1988.

7. Βλ. *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β, χρόνος 11ος, τ. 35-37, Αθήνα, Δεκέμβριος 1988 σελ. 36 επ.

8. Βλ. εκτός άλλων για το όλο θέμα γέννησης και εξέλιξης της εθνικής συνείδησης Βλάχου Γ. *Πολιτική* τομ. Γ Αθήνα, 1981 σελ. 306 επ. όπου και ενδιαφέρουσες βιβλιογραφικές αναφορές.

9. Βλάχου Γ. ο.π., σελ. 310 επ.

10. Βλ. «Σύγχρονα Θέματα» ο.π., σελ. 65.

11. Για τις διεργασίες συγκρότησης του απολυταρχικού κράτους στη φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου βλ. Mialle M. *Το κράτος του Δικαίου*, μετ. Μ. Παπαγιαννάκη, επιμ. Θεώρ. Ε. Βενιζέλος, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 95 επ. Επίσης Άντερσον Π. *Το απολυταρχικό κράτος* μετ. Ε. Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.

12. Βλ. και Μπιρνμπώμ Π., *Ποια η ιδεολογία του κράτους σήμερα στο συλλογικό Ιδεολογίες: Η Μεγάλη Σύγχυση*, μετ. Η. Νικολούδης, Προλ. Σ. Παπασπηλιόπουλος, Ροές, Αθήνα, 1990, σελ. 102 επ. Επίσης Διαμαντούρος Ν., *Ελληνισμός και Ελληνικότητα στο ομότιτλο συλλογικό* επιμ. Δ. Τσαούσης, Εστία, Αθήνα, 1983, σελ. 52.

13. Το παράδειγμα των Βαλκανικών εθνικο-απελευθερωτικών αγώνων για να μείνουμε στα κοντινότερα και ποιο γνωστά είναι χαρακτηριστικό.

14. Βλ. το τελευταίο του βιβλίο Πουλαντζάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μετ. Γ. Κρητικός, Θεμέλιο, Αθήνα, 1982, σελ. 133 επ. Για μια ακόμη και σήμερα αρνητική τοποθέτηση ως προς το έθνος βλ. Hobsbawm J.E., *Nations and nationalism since 1780. Programe, myth, reality*. Cambridge University Press, 1990. Πρόκειται για ένα μικρό βιβλίο 191 σελίδων στο οποίο αναδεικνύεται ανάγλυφα όλη η παραδοσιακή μαρξιστική αντίδραση απέναντι στην κεντρικότητα που αποκτά στις μέρες μας η εθνική ιδεολογία. Βλ. επίσης Balibar E., *La formation: histoire et ideologie* στο Balibar E. Wallerstein I., *Race Classe Nation Les indetites ambiguës*, La Decouverte, 1988.

15. Πουλαντζάς Ν., ο.π. σελ. 134.

16. Ο.π. σελ. 132-133.

17. Για τις απόψεις του Όττο Μπάουερ βλ. Βρανίτσκο Π., *Ιστορία του Μαρξισμού*, μετ. Μ. Ζορμπά, Οδυσσέας, Αθήνα, 1976, τόμ. Ι, σελ. 379 επ. επίσης Ζιάκας Θ. *Εθνισμός και Αριστερά...* σελ. 41 επ.

18. Στάλιν Ι., *Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα*, Προλ. Χρύσας Χατζηβασιλείου μέλους του Π.Γ. του Κ.Κ.Ε., Μάης 1949 χωρίς τόπο έκδοσης. Πρόκειται για την κλασική πια μπροσουρά του Στάλιν που γράφτηκε με εντολή του Λένιν στα τέλη του 1912 αρχές του 1913 στη Βιέννη και είχε εκατοντάδες έκτοτε εκδόσεις σ' όλο τον κόσμο καθώς και αλληπάλληλες μεταφράσεις και στα ελληνικά όπως και φωτοτυπικές μετά την μεταπολίτευση επανεκδόσεις.

19. Λένιν Ι., *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, 1973, τόμ. Ι μερ. ΙΙ. (Σχετικά με το δικαίωμα των εθνών για αυτοδιάθεση), σελ. 362, του ίδιου, *Άπαντα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1980, τόμ. 22, σελ. 14. Βλ. επίσης Lowy Μ. *Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα*, Τετράδια, τευχ. 8 Αθήνα, 1984.

20. Ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Λένιν και την επικράτηση των Σταλινικών μεγαλωρωσικών ηγεμονιστικών απόψεων μέσα στο μπολσεβίκικο κόμμα εκτός άλλων βλ. Μπετελέμ Σ., *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ*, Ράππας, Αθήνα, 1975, τομ. Ι, σελ. 415 επ.

21. Πρόκειται κυρίως για μια ελληνοκεντρική πολλές φορές και σωβινιστική φιλολογία με εξαίρεση και σ' αυτό το θέμα το ξεχασμένο έργο του Δανιηλίδη Δ., *Η Νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία*, Σαμαρόπουλος, Αθήνα, 1934, σελ. 26. Γενικότερα για την περίοδο και τους προβληματισμούς της βλ. Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα, 1978, σελ. 101 επ. Τζιοβας Δ., *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989.

22. Βλ. Ρήγος Α., «Η ιδιοτυπία του κοινωνικού σχηματισμού και οι δυνατότητες πρόσληψης των μαρξιστικών ιδεών στην Ελλάδα» στου ίδιου *Προσεγγίσεις νεοελληνικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990.

23. Ζιάκας Θ., *Εθνισμός*, ο.π., σελ. 9.

24. Σβορώνος Ν., *Σύγχρονα Θέματα...* ο.π., σελ. 57.

25. Μέσα σ' αυτές τις διεργασίες έχω την αίσθηση ότι η εργατική τάξη αναδείχτηκε στη μόνη στην ιστορία του κοινωνικού μας σχηματισμού «εθνική τάξη» που σύμφωνα με τις επεξεργασίες του Πουλαντζά –βλ. το *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, μετ. Ν. Μηλιόπουλου, θεωρ. Γ. Κρητικού, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 87– είναι ικανή να εκφράσει συνολικά τα άλυτα προβλήματά του, γεγονός που την οδηγεί και σε μια ευρύτερη αντίληψη για το έθνος όπως αναδεικνύεται και μέσα από τα κείμενά της. Χαρακτηριστικά ας σταθούμε σε δύο: Γληνός Δ., *Σημερινά προβλήματα του Ελληνισμού*, Τα νέα βιβλία, Αθήνα, 1945 (Β' έκδοση), σελ. 19 επ. (Πρόκειται για το τελευταίο και ατέλειωτο έργο του που η πρώτη έκδοσή του έγινε στον παράνομο τύπο της κατοχής τρεις περίπου μήνες μετά το θάνατό του στην ΚΟΜΕΠ αριθ. 5 Μάρτη 1944) στη σειρά *Ελληνικά Θέματα: Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*).

27. Ο.π. σελ. 48-49.

28. «Γιατί αισθάνθηκα την ανάγκη να επέμβω εκείνη τη στιγμή και να υποστηρίξω την ιδέα της συνέχειας του ελληνισμού κατεβαίνοντας από το βουνό; ... Διότι πιστεύω ότι τα κομμουνιστικά κόμματα δεν έχουν παρά ένα και μόνο όπλο. Την αλήθεια. Δεν είναι όμως τα αστικά κόμματα... Το μόνο πράγμα που μπορεί να σώσει ένα κομμουνιστικό κόμμα είναι η επιστημονική αλήθεια και η πίστη των οπαδών του», ο.π., σελ. 49.

29. Svoronos N., *Histoire de la Grece moderne*, Paris 1953 που αναθεωρημένη θα επανακυκλοφορήσει το 1963, το 1972 και το 1980. Από την έκδοση του '72 θα μεταφραστεί και στα ελληνικά, ως Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας σε μετ. Α. Ασδραχά και με Βιβλιογραφικό οδηγό του Σ. Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976 με εκτενή προλεγόμενα του Σβορώνου στα οποία και αποκρυσταλλώνει τις θέσεις του για το εθνικό μας ζήτημα.

30. Επιθεώρηση Τέχνη: Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία, τεύχ. 3 Μάρτιος 1955, εμπεριέχεται και στο Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, Θεμέλιο/Ιστορική Βιβλιοθήκη* Αθήνα 1982, σελ. 65-83.
31. Ο.π., σελ. 68.
32. Ο.π., σελ. 69, 71-72.
33. Βλ. Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση...* σελ.. 9 επ.
34. Εμπεριέχεται και στο Σβορώνος Ν. *Ανάλεκτα...* ο.π., σελ. 145-161.
35. Ο.π., σελ. 95-115.
36. Ο.π., με τίτλο *Πολιτική ιστορία και Ιστορία: ορισμένα μεθοδολογικά προβλήματα*, σελ. 33-41.
37. Πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφ. «Αυγή», φ. 31 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1981, περιέχεται και στο Σβορώνος Ν. *Ανάλεκτα...* σελ. 53-63.
38. Πρόκειται για εισήγηση στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας της Σχολής Μωραΐτη στις 14 Δεκεμβρίου 1979. Βλ. και ο.π., σελ. 85-91.
39. Πρόκειται για διάλεξη στο Σύνδεσμο Σύγχρονης Τέχνης το Μάιο του 1981 θλ. και ο.π., σελ. 388-391.
40. «Η προβληματική της μελέτης του Δημοτικού τραγουδιού» ομιλία στις «Γιορτές Λόγου και Τέχνης», του Δήμου Λευκάδας, Αύγουστος 1979 και ο.π., σελ. 393-405.
41. «Η ιστορία μας έχει αντιστασιακό χαρακτήρα...» περ. *Διαβάζω*, τευχ. 18, σελ. 40-55.
42. «... Εθύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...» περ. «Σύγχρονα Θέματα» ο.π., σελ. 36-71 την συνέντευξη πήραν οι Νίκος Αλιβιζάτος και Στέφανος Πεσμαζόγλου, συμμετείχαν και οι Πάρις Γουναρίδης και Χρήστος Χατζηιωσήφ.
43. Ο.π., σελ. 44.
44. Βλ. εκτός άλλων τα Προλεγόμενα..., ο.π., σελ. 12 επ. καθώς και την συνέντευξη στο Διαβάζω όπου αναλύει διεξοδικά τον χαρακτηρισμό ο.π., σελ. 54 και στα Σύγχρονα Θέματα όπου και επεξηγεί ότι «ο αντιστασιακός χαρακτήρας δεν είναι γνώρισμα του ελληνικού λαού, αλλά γνώρισμα της ελληνικής ιστορίας» ο.π., σελ. 67.
45. Συζητήσεις οι οποίες καταγράφηκαν βαθειά στο νου και την καρδιά όσων συμμετείχαμε σ' αυτές επιδρώντας καίρια και στις περί έθνους «προοδευτικές» αντιλήψεις μας. Ως προς τη δουλειά που ετοίμαζε και η οποία δεν πρόλαβε να εκδοθεί για τις περιπέτειες της εθνικής μας συνειδήσης, θλ. και την συνέντ. στα *Σύγχρονα Θέματα*, ο.π., σελ. 45.
46. Ο.π., σελ. 70.
47. Ο.π., σελ. 71.
48. Ο.π., σελ. 70.
49. Ο.π., σελ. 70.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομιάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

ΤΕΤΡΆΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο εικοστό έβδομο άνοιξη-καλοκαίρι '91

Σταύρος Λυγερός

Το Κοσμικό στη μέγερη της «Νέας Γύζη»

Κωνσταντίνος Γύζης

Οι Βορειοηπειρώτες μπροστά στη νέα Αλβανική πραγματικότητα

Συνέντευξη στον Γιώργο Παπαγιαννοπούλο

Αλέκος Παπαδόπουλος

Η Αλβανική Αναγέννηση

Λουκάς Αζβιός

Το Κοσμικό και η ατζαση των Κυπρίων και Ελλαδίων

αυτούς καινούργιους αγώνες

Γιώργος Καπόπουλος

Μ. Ανατολή: Σταθερές και μεταβλητές μιας περίπλοκης εξέλιξης

Tom Nairn

Εθνικισμός: Ο σύγχρονος Ιανός

Αντώνης Παπαρίζος

Πολιτική και θρησκεία στην Ελλάδα

Παύλος Νεράντζης

Τρομοκρατία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Νίκος Λακόπουλος

Ο φόβος του εκφωνητή μπροστά στο μικρόφωνο

Αίσιακος

Βιβλιοπαρουσίαση

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΚΟΙΝΟΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΠΕ

Ιπποκράτους 68, τηλ. 3609197, 3621406, Αθήνα 106 80